

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2022.17.268831>

УДК 94(477) «1921/1939»

INSURGENT CHIEFTAINCY IN THE SOUTH OF UKRAINE IN THE LITERARY IMAGE AND HISTORICAL SOURCES OF THE STATE ARCHIVE OF ODESA REGION (1921-1923)

Mykola Mykhailutsa

DSc (History), Professor
Odesa National Maritime University
34, Mechnykova Str., Odesa,
65029, Ukraine
ORCID:
<https://orcid.org/0000-0003-4896-0580>
E-mail: Michailuca@ukr.net

Svitlana Shevalie

Lecturer
Odesa National Maritime University
34, Mechnykova Str., Odesa,
65029, Ukraine
ORCID:
<https://orcid.org/0000-0001-7039-2925>
E-mail: lightsveta92@gmail.com

Citation: Mykhailutsa, M. & Shevalie, S. (2022). Insurgent chieftaincy in the South of Ukraine in the literary image and historical sources of the State archive of Odesa region (1921-1923). *Chornomors'ka mynuvshyna: notes of the Department of the history of Cossacks in the South of Ukraine* / V.A. Smolij, ed. Odesa, vol. 17, pp. 94-102.

Submitted: 24. 11. 2022

Annotation

The proposed article is an attempt to reconstruct the historical course of events related to the insurgency against the communist regime in Ukraine and its Southern territories in 1921-1923. Based on the developments of modern Ukrainian researchers, little-known archival sources, the main centers of insurgent movements have been identified within the Odesa province, which included the counties and volosts of the Nikolaev, Kherson and Elisavetgrad districts.

Little-known facts about the causes of resistance and methods of struggle against the Bolshevik power in the outback of the province are presented. The number and armament of individual chieftain detachments, punitive actions against them by the authorities are given.

An attempt was made to combine the real-historical image of the rebel chieftain, which is reflected in historical archival sources with a literary-historical, heroic-romantic character created by V. Shklyar in the Black Raven.

Key words: *South of Ukraine, chieftaincy, Black Raven, peasant insurgency.*

ПОВСТАНСЬКЕ ОТАМАНСТВО НА ПІВДНІ УКРАЇНИ В ЛІТЕРАТУРНОМУ ОБРАЗІ Й ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛАХ ДАОО (1921-1923 рр.)

Микола Михайлуца

Доктор історичних наук, професор
Одеський національний морський
університет
Вул. Мечникова, 34, м. Одеса, 65029,
Україна
ORCID 0000-0003-4896-0580
E-mail: Michailuca@ukr.net

Світлана ШЕВАЛЬСЬ,
викладач
Одеський національний морський
університет
Вул. Мечникова, 34, м. Одеса, 65029,
Україна
ORCID 0000-0001-7039-2925
E-mail: lightsveta92@gmail.com

Цитування: Михайлуца М., Шевальс С. Повстанське отаманство на півдні України в літературному образі й історичних джерелах ДАОО (1921-1923 рр.). *Чорноморська минувшина*: записки Відділу історії козацтва на півдні України: зб. наук. праць/ за ред. В. А. Смоля. Одеса : ФОП Бондаренко М., 2022. Вип. 17. С. 94-102.

Отримано: 24.11.2022

Події столітньої давності останнім часом з особливою силою привертають увагу наукової спільноти до героїчних сторінок української історії початку 20-х років ХХ ст., які на тлі воєнного протистояння російській агресії з боку суверенної України виглядають однозначно актуально. Саме та жертвовність і звитяга, відважність і боротьба до кінця слугує прикладом незламності духу й сакралізації волі українців. Тяглість історичного минулого спонукає нас повернутися до образів «вільного козака», «отамана», «героя-воїна», «повстанця», «захисника рідної землі» тощо, який своїми відважними вчинками, скільки вистачало сил і духу, стверджував аксіоматичну істину, про яку хоч і дуже концентровано, проте цілком осучаснено й чесно зазначив Тімоті Снайдер у книзі-уроках «Про тиранію» (2022 р.). В ній американський історик безапеляційно попереджає: «Якщо ніхто з нас не готовий загинути за свободу, усі ми загинемо під тиранією» [17, с. 107]. Теза незаперечна, оскільки історія неодноразово наводить нам гіркі приклади. І вкотре можемо перекоонатися у тому, що історичне минуле не лише нам дає знання, а й застерігає. На початку 1920-х р., як і на початку 20-х років ХХІ ст. визвольні війни українців за волю супроти нав'язуваної російським агресором тиранії є суголосними явищами, підваженими схожою сутністю, методами і наслідками.

Анотація

Запропонована стаття є спробою реконструкції історичного перебігу подій, пов'язаних з повстанським рухом проти комуністичного режиму в Україні і на південних її теренах у 1921-1923 рр. На основі напрацювань сучасних українських дослідників, маловідомих архівних джерел визначено основні осередки повстанських рухів у межах Одеської губернії, до якої входили повіти і волості Миколаївського, Херсонського та Єлисаветградського округів.

Подано маловідомі факти про причини спротиву і методи боротьби з більшовицькою владою у глибинці губернії. Показано чисельність та озброєння окремих отаманських загонів, каральні акції проти них з боку влади.

Здійснено спробу поєднання реально-історичного образу повстанського отамана, відображеного в історичних архівних джерелах з літературно-історичним, героїко-романтичним персонажем, витвореним В. Шклярем у Чорному Вороні.

Ключові слова: Південь України, отаманство, Чорний Ворон, селянський повстанський рух.

Період завершального етапу Української революції, й подальші 1921-1923 роки на Півдні України, який Ю. Котляр характеризує як антикомуністичний [10, с. 53], знайшов широке відображення в історичній літературі 1990-х років і особливо у першому десятилітті нинішнього століття. Найбільш визначальні праці було представлено у діапазоні, розпочатому київським істориком В. Верстюком у напрямку наукового препарування внутрішнього фронту та махновського селянського руху на теренах України [3], історико-публіцистичними працями одесита В. Савченка [15; 16] про діяльність головного отамана С. Петлюри, про «батька» Н. Махна та про ще багато війн за Україну. Значний внесок до вивчення антикомуністичних проявів у середовищі сільських громад Миколаївщини зробив вже згадуваний вище дослідник повстанського руху Ю. Котляр [8; 9]. Дослідник стверджує, що саме з 1921 р. українська інтелігенція, свідоме селянство та робітники брали активну участь у протидії більшовицькій політиці в Україні, зокрема й на Миколаївщині та інших регіонах півдня.

Праці українських науковців, спогади безпосередніх учасників і очевидців подій, архівні документи спецслужб активізували й значний інтерес творців художнього слова до теми повстанців у різних регіонах України, особливо на Черкащині, Катеринославщині, Слісаветградщині тощо. На думку літературознавця В. Пономаренка, роман «Чорний Ворон» [19] («Залишенець») В. Шкляра (2009) став «потужним струменем епічного таланту письменника», який «висвітлив непізнану, просякнуту болем та волелюбними прагненнями сторінку нашої історії – боротьби українців у 20-х роках ХХ століття» [12, с. 185-191]. Цей культовий роман не втрачає своєї актуальності, значимості та злободенності й у 2022 р. Така популярність й інтерес в читачьких та літературних колах обумовлена, перш за все, проблематикою холодноярівської (і не лише) національно-визвольної боротьби, яка набула розголосу після виходу роману, як ніколи тісно переплітається з кривавими подіями сьогодення. Разом з тим, майстер слова В. Шкляр досконало, ретельно та детально вимальовує образ головного героя роману – Чорного Ворона, в якому втілює ідею свідомої та саможертвовної боротьби за Українську незалежність.

Багатосторонній аналіз специфіки художнього відображення «українського визвольного руху» й «отамана», як народного героя, в зазначеному романі В. Шкляра робили: О. Романенко, визначаючи образ «...чорного ворона, як своєрідне *alter ego* головного героя, отамана Чорного Ворона, мудрого, сміливого, мужнього, безмежно відданого своїй справі» [13, с. 86]; Л. Старовойт, порівнюючи твір зі спогадами українського військового і громадського діяча, старшини Армії УНР, письменника Ю. Горліса-Горського [18, с. 91-96]; Андрійченко Н., наголошуючи, що охудожненню образу Чорного Ворона – захисника вітчизни, сприяють міфологеми коня, птаха, дерева [1, с. 78], а Т. Шуліченко у розвідці «Мовна особистість персонажа в романі В. Шкляра «Чорний Ворон» стверджує, що «...перед нами постає збірний образ холодноярця, духовно багатого, шанобливого, позбавленого непотрібної жорстокості...» [20, с. 643]. Саме цей літературно-художній образ героя-отамана широченний, типізований, зображений на документальній основі крізь призму сприйняття ворога дозволяє уникнути ідеалізації, сформуванню власне бачення тощо [13, с. 86]. Цінність такого образу в тому, що в ньому втілено не лише самотні й неповторні якості народного отамана, а й загальнолюдські риси, характерні особливості *культурно-історичної епохи* [11, с. 416, 417].

Маючи перед собою напрацювання, про які йшлося, визначимо *мету нашої розвідки*. Взвзяши до уваги історичні реалії 1921-1923 років, на прикладі отаманів Південного степу розглянемо детальніше боротьбу українців з радянським режимом. *Джерельна основа* розвідки подана різноманітною інформацією як з нещодавно оприлюднених публікацій, так і з фонду 3 Державного архіву Одеської області (далі – ДАОО), де зосереджено: зведення інформаційного підвідділу, відділу управління Губвиконкому про політичний та економічний стан губернії за червень-грудень 1921 р., двотижневі політико-економічні огляди ситуації у повітах і волостях Одеської губернії, «цілком таємну» інформацію

Одеського ГубЧК, повітові інформаційні бюлетені (зведення) по Одеській губернії, інформаційні звіти, закриті листи Одеського губкому в ЦК КП(б)У і ЦК ВКП(б) про політичний та економічний стан губернії за 1921-1923 рр. тощо. Поміж значного пласту соціально-економічних, політичних та релігійних процесів у південному регіону, віднайдено часом коротку, міськими вже й не читабельну або майже втрачену назавжди (через занедбаність архівних фондів та неякісний паперовий матеріал) інформацію, відсепаровану чекістськими службистами і партійними чиновниками про діяльність повстанських отаманів, серед яких, зокрема фігурує й Чорний Ворон. Про цього славнозвісного отамана згадується у інформаційних звітах Одеського губернського партійного комітету за 1923 р. [6, арк. 125-126], а також у стенограмі IV обласної партійної конференції (том 2) від 2-6 червня 1938 р., у виступі активістки-комуністки Самоїленко [7, арк. 1-3].

В умовах карально-репресивної політики «воєнного комунізму», системного й грабінницького вилучення хліба у трудового селянства, каральні акції й пограбування московськими червоноармійськими загонами і без того ослабленого українського села, назріваючий голод у регіоні та інші пов'язані з цим проблеми – спричинили нову хвилю селянського збройного спротиву. Попри те, що «органами Чека і особливими відділами військових частин, лише за офіційними даними, було розстріляно впродовж 1919-1920 рр. понад чотириста тисяч повстанців і їх пособників», про що заявив у червні 1921 р. на таємній нараді Політуправління Українського військового округу в Харкові начальник управління Л. Дегтярьов, «все ж таки з весною 1921 року ми маємо нову хвилю повстань» [21].

Дослідник Ю. Юзич, посилаючись на львівську газету «Рідний край» за 1921 р., дає оглядову мапу за районами базування та приблизним чисельним складом повстанських загонів, доповнивши її іншими матеріалами і розвідками, зокрема з фондів ЦДАВОУ, ДГА СБУ та інших джерел. Газета фіксувала на карті, як зазначає львівський історик, 71 загін із 272 великих і малих повстанських відділів [21]. Поміж петлюрівського підпілля по усій Україні (Вінниччині, Луганщині, Донеччині, Житомирщині, Київщині, Єлисаветградщині та ін.) зазначалися й отаманські загоны на Миколаївщині та Одещині (включаючи й Херсонщину). Так, на Миколаївщині діяло до трьох повстанських районів: 1-й (на захід від Бугу і м. Миколаїв), 2-й (на схід від Бугу) та 4-й (на півночі). Центром першої групи було обрано м. Первомайськ, в якому мав перебувати осередок усього українського підпілля південного Лівобережжя Дніпра. На просторах Савранських лісів діяли потужні загоны отамана Якова Кошового. Центром 2-го району, до якого входила майже уся лівобережна частина сучасної Херсонської області (осередок у Баштанці), а також Херсон та Вознесенськ. Усі загоны цього регіону були самостійницького спрямування і нараховували близько 1 тис. повстанців. На Одещині, яка була базою 1-го повстанського району із центром у Березівці, включаючи осередки в Одесі, Тирасполі та Подільську теж зосереджувалися активні сили. Тут повстанський відділ, який нараховував близько 300 повстанців-селян, очолював отаман Сокіл, колишній дезертир-кавалерист з РСЧА. Активними діями проти більшовиків виділялися селяни Ананіївського, Вознесенського та інших повітів, де практично не існувало радянської адміністрації. Було зафіксовано 12 нападів на радянські органи, а в межах Вознесенського повіту повстанці винищили майже усі сільських комуністів [10, с. 53].

На півночі Одещини, на історичному Поділлі, повстанський рух також характеризувався розмахом, особливо у Балті, де розташовувався 5-й район. За мапою газети «Рідний край», тут діяли проти радянської влади відділи отамана Василенка (був родом з Балтського повіту та служив в армії УНР) чисельністю 150-500 місцевих селян, а також полковника Семена Заболотного та Григорія Сакалюка [21]. Ходили чутки, можливо розповсюджені самими чекістами, що останній склав зброю перед більшовиками і був помилуваний. Попри те, що в першій половині лютого 1922 р. комуністи завдяки

підрозділам ЧОН підступно схопили в Балтському повіті отамана Чорноморських повстанських військ Семена Заболотного, разом з його штабом, цей факт не спричинив повного затухання селянської боротьби. Між іншим, поголос про арешт отамана не знайшов підтримки з боку населення, зокрема, за словами чекістів, серед «куркульсько-інтелігентських верств, які сприйняли це з недовірою» [5, арк. 9].

Селянська повстанська боротьба, коливалася від пасивних до активних форм, виявлялася низкою проявів, що свідчило про наявність вибухових чинників на селі. У березні 1922 р., викликане викачуванням продовольчого податку, спалахнуло селянське повстання у Балтському повіті (с. Жури) у наслідок чого були поранені голова ревкому та члени комнезаму. Повстанці були жорстоко покарані військами ЧОН. Не злякавшись розправ з боку «червоних», в с. Добре Ольшанської волості селяни відбили заарештованих за несплату податку односельців і побили голову волосного ревкому [5, арк. 137].

Влітку 1922 р. конфлікт між місцевою владою і балтським селянством загострився. Радянськими органами (продовольча комісія, виконком, фінвідділ) було прийнято репресивні заходи щодо повного вилучення податку за помол зерна, стягнення подвійного громадянського податку тощо. Поряд з тим, голод поступово охопив майже усі волості повіту, викликав епідемічні захворювання, а випадки голодної смерті стали загальним побутовим явищем. Епідемія тифу, яка «затухала в деяких районах, в загальних масштабах розросталася. Боротьба з нею не ведеться» – зазначалося в інформації ГубЧК [5, арк. 151]. Соціальні негаразди вкотре підняли спротив чужорідній системі експропріації. 7 червня 1922 р. загін отамана Левченка, загальною кількістю 13 шабель і 14 багнетів здійснив напад на керівництво виконкому с. Писарівка, побивши секретаря сільради, вилучивши коня і майно.

На підґрунті розростання голоду в Первомайському повіті також ширився спротив більшовикам. Однак, з метою придушення народних виступів у червні 1922 р. до повіту було направлено 15-й кавалерійський полк Сиваської дивізії РСЧА. Саме з цим підрозділом у жорстокому протистоянні в Балківській волості поліг загін на чолі з отаманом Іваном Новицьким, який було порубано, роззброєно і заарештовано [4, арк. 159]. На території Братської волості діяв невеликий селянський загін із 12 козаків, які вчиняли розправи над агітаторами і збирачами продподатку, лише за осінь 1922 р. вони здійснили 9 нападів. Водночас, добровільно склав зброю учасник селянського повстання 1919 р. підпоручик Петро Ігнатовський [4, арк. 303зв.], повіривши амністії комуністів.

У травні 1923 р. знов активізувалася повстанська діяльність отаманів, зокрема на території Єлисаветградського округу і в районі Великої Олександрівки Херсонського округу. Решта округів на півдні були відносно спокійними, як депеушники вважали, благонадійними. Хіба що, траплялися випадки конокрадства, які розповсюджувалися у межах Кривого Озера, Первомайського округу, в районі колишнього Тираспольського повіту.

Розпорошений повстанський рух поширювався у межах північно-східних частини Єлисаветградського округу, зокрема в однойменному Єлисаветградському та Новомиргородському районах. Порівняно з іншими регіонами, тут місцевість була лісиста, що сприяло утаємниченості дислокації невеликих і доволі активних окремих повстанських груп. Разом з тим, ці райони межували з Черкаським та Олександрійським округами, де здавна вирував дух свободи і спротиву загарбникам. Саме тут діяли загони отамана Загороднього, які становили ядро повстанського руху в краї. Каральні органи визначали цей рух як бандитизм, який «по своєму характеру має визначену політичну окраску національно-українського пашиба, що усматривається із всіх дійствий, направлених, головним образом, в сторону боротьби со всем советским» [6, арк. 125-126]. Незламні духом лісні повстанці нищили радянських і партійних чиновників, руйнували осередки радянських органів влади й установи, нападали на потяги з товарами і хлібом, який вивозили з регіону в результаті експропріації. Отамани у різний спосіб, через сміливі акції,

зокрема й під час вбивства відповідальних більшовицьких партійних та державних осіб, тих, хто співробітничав з комуністичною владою, розповсюджували листівки, відозви, об'яви переважно антикомуністичного змісту. Певною мірою ці прокламації були спрямовані на залякування як влади, так і простого населення, яке приходило до лісу по дрова. Вочевидь, намагаючись уберегтися від переодягнених чекістів, сексотів та прихильників радвлади, які під виглядом заготівельників дров займалися розвідувальною діяльністю, отамани влаштовували карально-показові акції. У деяких загонах навіть були т.зв. курені смерті, які приводили до виконання відповідних вироків. Так, наприкінці травня 1923 р. на вбитому радянському охоронцеві у Нерубайському лісі уповноваженими ДПУ було знайдено записку від імені куреня смерті Другого партизанського загону отамана Лозовського. У тексті попереджалось «усіх, хто явиться до лісу з ділом, або без діла буде покрано воєнно-партизанським презирливим судом», особливо співробітники совлади, які бажають загинути за неї «геройской, шпионской смертю, являйтесь к нам побольше!» [6, арк. 126].

Окремі повстанські формування, невеличкі загоны продовжували чинити опір більшовицькому режиму на теренах півдня України, фактично до середини 1923 р., але вже дуже обмеженими силами. Попри цілковиту приреченість боротьби, самовіддано діяли на теренах Єлисаветградщини, Катеринославщини, Миколаївщини, Одещини, Херсонщини малочисельні загоны отаманів Іванова, Лютого, Свища, Медведєва, Черненка, Чорного Ворона.

У закритому листі до секретаря ЦК КП(б)У Е. Квірінга виконуючий обов'язки секретаря Одеського Губкому КП(б)У Г. Левіт охарактеризував політичну ситуацію в губернії за червень 1923 р. таким чином: «Відносно петлюрівщини у нас поки нема необхідної конкретної інформації. Однак, можна сказати достеменно, що в межах Миколаївського, Херсонського і Балтського округів вони є у достатній кількості, але поки що не виявляють себе» [6, арк. 12-13].

Епіцентром «політичного бандитизму» був Єлисаветградський округ Одеської губернії, який перебував на перетині Єлисаветградського, Черкаського і Олександрівського районів. Тут діяли невеличкі загоны отаманів Коцюри, Грищенка, Луньова та інші. Найбільше проблем для ГубЧК створював загін отамана Грищенка. Влітку 1923 р. у ньому нараховувалося понад 30 осіб, які на озброєнні мали гвинтівки, револьвери, а також 3 кулемети й 3 тачанки [6, арк. 126], що робило їх доволі маневреними. Зазначений загін переважно діяв єдиним складом, хоча іноді й розділявся окремими групами по 10-15 осіб. Маючи серед місцевого сільського населення та мешканців хуторів своїх прихильників, загін постійно змінював свою дислокацію. Перемішуючись у сусідні округи, часто об'єднуючись з іншими повстанськими загонами, зокрема, отамана Луньова, загін якого налічував 20 вершників, повстанці наносили дієві удари по комуністичним осередкам.

У межах Херсонського округу активно діяв загін під назвою «Українсько-повстанський південно-східний загін отамана Тараса Трясила». На думку чекістів, назва була пов'язана з петлюрівським підпіллям, зокрема з агентом Сірко, а ім'я було надано одним із вільних козаків загону Чорного Ворона, якому під час зіткнення з червоними вдалося вижити. Найбільш традиційно неблагонадійними в Херсонському окрузі, з точки зору влади, були В.-Олександрівський і Кокарівський райони. Навіть не зважаючи на те, що губернською військовою нарадою було визначено до 1 червня 1923 р. провести кампанію з вилучення зброї у населення. В Одеському, Херсонському округах і частково в Балтському, операцію вдалося провести задовільно, в інших регіонах зброю складали дуже слабо. Причини були різні, переважно – часті каральні заходи з боку чекістів в зазначених районах, відсутність транспортних засобів для виїзду в райони (наприклад, Первомайський), халатне ставлення окружних «трійок» до антирадянських елементів.

Отже, український повстанський рух початку 1920-х років, який черговою хвилею спалахнув по усій Україні як антикомуністичний, мав своїх керівників-прототипів, відомих

і маловідомих отаманів, які знайшли відображення свого образу у постаті Чорного Ворона. Шевченківським лауреатом В. Шклярем було настише вдало синтезовано колективні та індивідуальні характеристики, що формували героїко-романтичний характер героя/героїв. Це у свою чергу, було цілком вдало зреалізовано в художній моделі, яка поєднувала історичну правду, історичні факти й авторський здогад/вимисел. Доволі бідна інформація, зібрані по-крихтах з призабутих фондів ДАОО, надала можливість реконструювати спротив експропріаційним заходам більшовицької влади на півдні України, відтворити образ повстанського отамана, зокрема й Чорного Ворона, який є збірним і у собі нагромаджує найкращі риси повстанців – патріотизм, мужність, відданість ідеї та готовність віддати за неї життя. Саме такі, як він, отамани стали основою в боротьбі з більшовицько-московським ворогом в Україні і на півдні, зокрема.

Джерела та література:

1. Андрійченко Н. Архетипологія роману Василя Шкляра «Чорний ворон». *Слово і час*. 2013. № 8. С. 78-85.
2. Верстюк В.Ф. Внутренний фронт: стратегия и тактика борьбы. Украина в 1917-1921 гг. Киев: Наукова думка, 1991.
3. Верстюк В.Ф. Махновщина. Селянський повстанський рух на Україні (1918-1921). Київ: Наукова думка, 1992. 368 с.
4. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). Ф. 3 : Одеський губернський комітет КП України. Оп. 1. Спр. 393 : Інформаційні зведення, бюлетені і огляди ОГЧК про політико-економічний стан губернії. 1 січня 1922 р. – 27 грудня 1922 р. 319 арк.
5. ДАОО. Ф. 3 : Одеський губернський комітет КП України. Оп. 1. Спр. 394 : Двотижневий політико-економічний огляд. Губінформація ОГЧК. 1 лютого 1922 р. – 31 липня 1922 р. 336 арк.
6. ДАОО. Ф. 3 : Одеський губернський комітет КП України. Оп. 1. Спр. 584 : Інформаційні звіти і закриті листи губкому в ЦК КП(б)У і ЦК РКП(б) про політичний і економічний стан губернії. 23 січня 1923 р. – 4 грудня 1923 р. 232 арк.
7. ДАОО. Ф. 11 : Партійний архів Одеського обкому компартії України. Оп. 1. Спр. 1248 : Стенограма IV обласної партійної конференції (том 2). 2-6 червня 1938 р. 171 арк.
8. Котляр Ю.В. Повстанство. Селянський рух на Півдні України (1917-1925). Миколаїв-Одеса: ТОВ Від, 2003.
9. Котляр Ю.В. Селянські республіки Наддніпрянської України. *Історичний архів*. Миколаїв: Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2017. Вип. 18. С. 64-69.
10. Котляр Ю. Селянські повстання на Миколаївщині у 1918-1921 рр.: передумови, характер, спрямування. *Красзнавство*. 2018. №1. С. 46-56.
11. Літературознавчий словник-довідник / за ред. Р.Т. Гром'яка. Київ: Академія. 2007. 752 с.
12. Пономаренко В. Художнє моделювання визвольної боротьби українського народу в романі Василя Шкляра «Чорний ворон». *Науковий вісник МНУ імені В.О. Сухомлинського. Філологічні науки (літературознавство)*. 2016. листопад. №2 (18). С. 185-191.
13. Пономаренко В. В. Поетика та проблематика романів «Чорний Ворон» («Залишенець») та «Маруся» Василя Шкляра: дис. на здобуття наукового ступеня к. філол. н. (д-ра філософії) : 10.01.01/ Нац. пед. ун-т імені М.П. Драгоманова. Київ, 2018. 199 с.
14. Романенко О. В. «Чорний ворон» Василя Шкляра: між високою та масовою літературою. *Наукові праці: науково-методичний журнал*. Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2010. Вип. 128: Філологія. Літературознавство. Т. 141. С. 85-89.
15. Савченко В. Симон Петлюра. Харків: Фолио, 2004. 415 с.
16. Савченко В. Махно. Харків: Фолио, 2005. 416 с.
17. Снайдер Т., Кріг Н. Про тиранію. Двадцять уроків двадцятого століття: комікс. Львів, Київ : Човен, Видавництво, 2022, 128 с. (с.107).

18. Старовойт Л.В. Художнє відображення українського національно-визвольного руху у романі В. Шкляра «Чорний Ворон». *Науковий вісник Миколаївського державного університету ім. В.О. Сухомлинського*: Зб. наук. пр. Миколаїв: МДУ, 2010. Вип. 6. С. 91-96.
19. Шкляр В.М. Залишенець. Чорний Ворон: роман. Харків: Книжковий клуб, 2011. 486 с.
20. Шуліченко Т. Мовна особистість персонажа в романі В. Шкляра «Чорний Ворон». *Наукові записки*. Серія: Філологічні науки. Кропивницький, 2019. Вип. 175. С. 641-645.
21. Юзич Ю. Українська революція 1917-1921. Карта повстанського руху в радянській Україні у 1920-1921 рр. URL: <http://www.istpravda.cjm.ua/articles/2022/11/2/158381> (дата звернення: 14.11.2022).

References:

1. Andriichenko, N. (2013) Arkhetypolohiia romanu Vasyliia Shkliara «Chornyi voron». *Slovo i chas*. № 8, s. 78-85 [in Ukrainian].
2. Verstiuk, V.F. (1991) *Vnutrennyi front: stratehiya y taktika borbi. Ukrayna v 1917-1921 hh*. Kyiv: Naukova dumka. [in Russian].
3. Verstiuk, V.F. (1992) *Makhnovshchyna. Selianskyi povstanskyi rukh na Ukraini (1918-1921)*. Kyiv: Naukova dumka, 368 s. [in Ukrainian].
4. *Derzhavnyi arkhiv Odes'koyi oblasti (Ukrayina)* [State Archives of the Odessa region (Ukraine)] (as follows – DAOO). F. 3 : Odeskyi hubernskyi komitet KP Ukrainy. Op. 1. Spr. 393 : Informatsiini zvedennia, biuleteni i ohliady OHChK pro polityko-ekonomichniy stan hubernii. 1 sichnia 1922 r. – 27 hrudnia 1922 r. 319 ark. [in Russian]
5. *DAOO*. F. 3 : Odeskyi hubernskyi komitet KP Ukrainy. Op. 1. Spr. 394 : Dvotyzhnevi polityko-ekonomichni ohliady. Hubinformatsiia OHChK. 1 liutoho 1922 r. – 31 lypnia 1922 r. 336 ark. [in Russian]
6. *DAOO*. F. 3 : Odeskyi hubernskyi komitet KP Ukrainy. Op. 1. Spr. 584 : Informatsiini zvity i zakryti lysty hubkomu v TsK KP b)U i TsK RKP b) pro politychnyi i ekonomichniy stan hubernii. 23 sichnia 1923 r. – 4 hrudnia 1923 r. 232 ark. [in Russian]
7. *DAOO*. F. 11 : Partiinyi arkhiv Odeskoho obkomu kompartii Ukrainy. Op. 1. Spr. 1248 : Stenohrama IV-yi oblasnoi partiinoi konferentsii (tom 2). 2-6 chervnia 1938 r. 171 ark. [in Russian]
8. Kotliar, Yu.V. (2017) *Povstanstvo. Selianskyi rukh na Pivdni Ukrainy (1917-1925)*. Mykolaiv-Odesa: TOV ViD, 2003. [in Ukrainian].
9. Kotliar, Yu.V. Selianski respubliki Naddniprianskoi Ukrainy. *Istorychnyi arkhiv*. Mykolaiv: Vyd-vo ChNU im. Petra Mohyly, vol. 18, s. 64-69. [in Ukrainian].
10. Kotliar, Yu. (2018) Selianski povstannia na Mykolaivshchyni u 1918-1921 rr.: peredumovy, kharakter, spriamuvannia. *Kraieznavstvo*. №1, s. 46-56. [in Ukrainian].
11. *Literaturoznavchyi slovnyk-dovidnyk (2007)* / R.T. Hromiaka, ed. Kyiv: Akademiia, 752 s. [in Ukrainian].
12. Ponomarenko, V. (2016) Khudozhnie modeliuвання vyzvolnoi borotby ukrainskoho narodu v romanii Vasyliia Shkliara «Chornyi voron». *Naukovyi visnyk MNU imeni V.O. Sukhomlyns'koho. Filolohichni nauky (literaturoznavstvo)*. lystopad. №2 (18), s. 185-191. [in Ukrainian].
13. Ponomarenko, V. V. (2018) Poetyka ta problematyka romaniv «Chornyi Voron» («Zalyshenets») ta «Marusia» Vasyliia Shkliara: dys. na zdobuttia naukovooho stupenia k. filol. n. (d-ra filosofii) : 10.01.01/ Nats. ped. un-t imeni M.P. Drahomanova. Kyiv. 199 s. [in Ukrainian].
14. Romanenko, O. V. (2010) «Chornyi voron» Vasyliia Shkliara: mizh vysokoio ta masovoio literaturoiu. *Naukovi pratsi: naukovo-metodychnyi zhurnal*. Mykolaiv: Vyd-vo MDHU im. P. Mohyly. Vyp. 128: Filolohiia. Literaturoznavstvo, t. 141, s. 85-89. [in Ukrainian].
15. Savchenko, V. (2004) *Symon Petliura*. Kharkov: Folio, 415 s. [in Russian].
16. Savchenko, V. (2005) *Makhno*. Kharkiv: Folio, 416 s. [in Ukrainian].
17. Snaider, T. & Krih, N. (2022) *Pro tyraniiu. Dvadsiat uroktiv dvadtsiatoho stolittia: komiks*. Lviv, Kyiv : Choven, Vydavnytstvo, 128 s. (s.107) [in Ukrainian].

18. Starovoit, L.V. (2010) Khudozhnie vidobrazhennia ukrainskoho natsionalno-vyzvolnoho rukhu u romani V. Shkliara «Chornyi Voron». *Naukovyi visnyk Mykolaivskoho derzhavnoho universytetu im. V.O. Sukhomlynskoho*: zb. nauk. pr. Mykolaiv: MDU, vol. 6, s. 91-96 [in Ukrainian].
19. Shkliar, V.M. (2011) *Zalyshenets. Chornyi Voron: roman*. Kharkiv: Knyzhkovyi klub, 486 s. [in Ukrainian].
20. Shulichenko, T. (2019) Movna osobystist personazha v romani V. Shkliara «Chornyi Voron». *Naukovi zapysky. Serii: Filolohichni nauky. Kropyvnytskyi*, vol. 175, s. 641-645 [in Ukrainian].
21. Iuzych, Yu. *Ukrainska revoliutsiia 1917-1921. Karta povstanskoho rukhu v radianskii Ukraini u 1920-1921 rr.* URL: <http://www.istpravda.cjm.ua/articles/2022/11/2/158381> (Accessed: 14 November 2022) [in Ukrainian].